

Wubs beperkt zich in zijn onderzoek tot structuur, strategie en resultaat zodat het verhaal over de oorlogsjaren wat eenzijdig en afstandelijk overkomt. We leren weinig over de medewerkers van het concern en hoe het de vele joodse personeelsleden verging. Evenmin over de verhoudingen binnen het concern nadat Unilever n.v. in 1941 een nazi als hoogste bestuurder toegewezen had gekregen en Unileverbesteders met de Duitse nationaliteit (vóór de oorlog benoemd) kennelijk loyaal met de Nazi's meewerkten. Wubs betoogt dat het continentale deel van Unilever de oorlog mede overleefde dankzij decentralisatie. Maar was er dan helemaal geen sturing vanuit Rotterdam? De Duitse bedrijven gingen een eigen weg maar waren de dochterbedrijven in Frankrijk, België, Denemarken en Noorwegen inderdaad vrij in strategische beslissingen over bijvoorbeeld investeringen. We leren dat Unileverdirecteur Pieter Hendriks tijdens de oorlog vanuit Rotterdam de dochterbedrijven in Zweden en Zwitserland bezocht. Wat deed hij daar? (Hendriks moet trouwens een opmerkelijk man zijn geweest: vóór de oorlog ging hij in debat met Göring, tijdens de oorlog meenden de Duitsers dat hij onmisbaar was, ondertussen werkte hij hen tegen, werd zijn dochter gearresteerd voor verzetswerk, eind 1944 werd hij samen met andere Unileverdirecteuren in Berlijn gegijzeld en na de bevrijding werd hij benoemd tot *vice-chairman* van Unilever n.v.). Was er tijdens de oorlog helemaal geen verbinding tussen Rotterdam en Londen? Een ander punt: men krijgt de indruk dat de Duitsers beducht waren het concern af te breken (door onderdelen aan Duitse ondernemers te verkopen) waardoor expertise op het gebied van de voedselvoorziening verloren zou gaan. Maar wat hield die expertise precies in? De nazi's hadden meestal toch geen buitenstaanders nodig?

Mijn conclusie: ik hoop dat Wubs verder gaat met de geschiedenis van Unilever in oorlogstijd, met name in de bezette gebieden (in het proefschrift wordt ook de gang van zaken in het Verenigd Koninkrijk besproken). Hij heeft een goed begin gemaakt. Het smaakt naar meer.

Cees de Voogd
Universiteit Leiden

Andries Hoogerwerf, *Vooruitgang en verval. Denkers over geschiedenis en toekomst* (Budel: Damon, 2006) 230 p. ISBN 9055736872

Door de eeuwen heen hebben velen nagedacht over verleden en toekomst. Sommige denkers zijn ook nu nog bekend en zelfs actueel. Aristoteles, Augustinus en Plato worden veelvuldig geciteerd. Ook Adam Smith, Marx en Engels worden in de recente literatuur niet overgeslagen. Experts uit latere tijd zoals Toynbee, Huxley en Schumpeter blijven ongemeen boeiend. Hoogerwerf brengt ze voor het voetlicht in een veelomvattend boek dat verslag doet van het vooruitgangdenken zoals dat op verschillende terreinen inhoud heeft gekregen. Het resultaat is een meeslepend beeld van het denken over wetenschap, godsdienst, ethiek, politiek en maatschappij zoals dat zich in de intellectuele kringen door de eeuwen heen heeft ontwikkeld. Hoogerwerf houdt het lang vol om uitsluitend anderen aan het woord te laten. Pas aan het eind kan hij het niet langer aanzien en kiest hij partij.

Vooruitgang en verval geeft de essentie weer van het werk van tientallen beroemde filosofen en andere experts. Hoogerwerf doet dat op een wijze die ongewild laat zien waarom de hedendaagse futurologie op zoek is naar een nieuwe methodologie. Wat

is het geval? In het boek komen verschillende denkers aan het woord die hun roem te danken hebben aan voorspellingen die later onjuist bleken te zijn. In *Vooruitgang en verval* worden optimisten afgewisseld met pessimisten en onheilsprofeten. Teilhard de Chardin vertrouwt op de kosmische vooruitgang van het leven en verwacht het ontstaan van een nieuw soort mens (p. 95). Van George Orwell zijn vooral anti-utopieën bekend (p. 96). Marx en Engels hebben weliswaar een grote sociale beweging op gang gebracht, maar de toekomstbeelden waarop zij hun maatschappijvisie baseerden, zijn onjuist gebleken (p. 136). Ook komen veelvuldig auteurs aan het woord die onderling tegenstrijdige visies hebben. Het rationalisme van Descartes die het belang van wetenschappelijke methoden voor de maatschappelijke vooruitgang benadrukt, wordt afgewisseld met de visie van Turgot dat de bron van de vooruitgang niet alleen in de menselijke rede maar ook in menselijke hartstochten moet worden gezocht. De weg naar briljante prestaties is volgens Turgot geplaveid temidden van barbarij en onwetendheid.

In de futurologie worden deze originele denkers steeds minder geciteerd. Hun inbreng is niet doelmatig omdat hun ideeën het proces van toekomst verkennen, verlammen. Het gaat in de futurologie met name om het zo verantwoord mogelijk maken van strategische keuzes. Een toekomstproces dient te beginnen met het vaststellen van relevante factoren die met een grote mate van zekerheid kunnen worden benoemd en geanalyseerd. Het betreft factoren die redelijkerwijs als uitgangssituatie kunnen worden gekozen en niet ter discussie staan. Dit zijn de ‘zekerheden van de toekomst’. Vervolgens worden relevante onzekere exogene factoren onderkend en strategische opties opgesteld.

Op zoek naar de ‘zekerheden van de toekomst’ is door de eeuwen heen gezocht naar vaste patronen in belangrijke ontwikkelingen. De Fransman Jean Bodin (1530-1596) ziet in de geschiedenis een slingerbeweging waarin de opkomst en de neergang van volken elkaar afwisselen. Door de reeks van slingerbewegingen heen ziet hij een geleidelijke stijging, een algemene vooruitgang (p. 40/41). Later zou de Engelsman Herbert Spencer (1820-1903) met de wet van de organische vooruitgang hierbij aansluiten. In deze wet is vooruitgang het gevolg van zijn waarneming dat elke actieve kracht meer dan één verandering voortbrengt, en elke oorzaak meer dan één effect. De toenemende heterogeniteit die hiervan het gevolg is, is tevens de bron van de vooruitgang. In de samenleving leidt dit proces tot meer individualisme en tot vrijwillige samenwerking in een maatschappij met arbeidsdeling en ruil (p. 163/165). Teilhard de Chardin (1881-1955) ziet de evolutie als een vooruitgang naar universeel zelfbewustzijn. Niets kan deze vooruitgang tot staan brengen, zo poneert hij (p. 87). In schrill contrast hiermee staat de Apocalyps, de leer van de laatste dingen (p. 66). De opmars van het kwaad valt in deze visie samen met de vooruitgang van het goede (p. 64). Het is deze afwisseling van profetieën van hoop en onheil die in de futurologie wordt afgewezen omdat de aandacht voor de besluitvorming inzake belangrijke strategische vraagstukken wordt afgeleid.

Daar staat tegenover dat het boek van Hoogerwerf veel mogelijkheden biedt om zich te voeden met inzichten uit de denkwereld van vooraanstaande denkers en op basis daarvan een eigen visie op de toekomst te ontwikkelen. Voor de samensteller van deze recensie deed zo'n moment zich voor toen met Adam Smith (1723-1790) mocht worden vastgesteld dat de mens langs de weg van het eigenbelang toch het algemeen belang dient. Derhalve stelt Smith dat ieder mens, zolang hij niet de wetten van de rechtvaardigheid schendt, volmaakt moet worden vrijgelaten (p. 129). Hegel zegt op

zijn manier hetzelfde: in de wereldgeschiedenis is de vooruitgang van het bewustzijn van de vrijheid zichtbaar. Niets groots is zonder hartstocht volbracht. Hij noemt het 'de list van de rede' om hartstochten voor zich te laten werken en individuen voor zijn doel te gebruiken (p. 132). Rousseau pleit voor wetten die op grond van volkssoevereiniteit en algemene wil tot stand komen. Hij beschouwt dat als de beste weg om de samenleving bestuurbaar te maken. Ongelijkheid tussen mensen op het gebied van kracht en verstandelijke vermogens wordt niet opgeheven, maar door overeenkomst en recht zijn mensen wel gelijk (p. 190). Door zorgvuldig uit de rijke 'vitrine van wijsheden' te kiezen kan de lezer een voor hem samenhangend verhaal construeren met belangrijke implicaties voor de vormgeving van de informatiemaatschappij waarin wij thans leven.

Aan het eind van het boek komt Hoogerwerf zelf aan het woord. Hij constateert dat de politieke democratisering in Nederland sinds het laatste kwart van de twintigste eeuw stagneert (p. 200) en dat de politieke macht van burgers en parlement fors is beperkt, met name door de opkomst van zelfstandige bestuursorganen (p. 201). Wie maatschappelijke vooruitgang wenst, moet streven naar een open, vrije, democratische en verdraagzame samenleving, met uiteenlopende opvattingen, spreiding van macht en contact met andere culturen (p. 211). Hij accentueert het democratisch tekort en kiest voor het beeld waarin vooruitgang en verval hand in hand gaan (p. 212). Daarmee wordt de titel van het boek gelegitimeerd. Tegelijkertijd gaat hij tegen de opzet van het boek in. Als de visie van Hoogerwerf op geschiedenis en toekomst de rode draad van het boek was geweest, was zijn erudiete werk meeslepender geweest. Maar de betekenis van het boek als 'vitrine van wijsheden' was in dat geval minder uit de verf gekomen.

W.J. de Ridder
Universiteit Twente

Griet Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006) 329 p. ISBN 9053568824. Tevens verschenen als proefschrift in de Amsterdamse Gouden Eeuw Reeks.

De hoofdtaak van de vroegmoderne staat (vijftiende-achttiende eeuw) was het voeren van oorlog. De door de overheid geïnde belastingen dienden vrijwel uitsluitend voor de betaling van soldaten en zeelieden en voor de bouw en het onderhoud van vestingen en schepen. Voor de invloedrijke socioloog Charles Tilly lijkt het geen twijfel dat landen met een gecentraliseerde staatsmacht, zoals het Frankrijk van Lodewijk XIV, het beste voor oorlog toegerust waren. Staten waar dit niet geval was, bijvoorbeeld de Republiek der Verenigde Nederlanden, kwamen vroeg of laat in een afhankelijke positie terecht, aldus Tilly. Historici als Jan Glete trekken Tilly's opvatting in twijfel. Zij wijzen erop dat de Republiek juist dankzij haar gedecentraliseerde staatsvorm op een meer efficiënte wijze dan het gecentraliseerde Frankrijk het kapitaal van haar inwoners kon aanspreken. Hierdoor kon zij ondanks een klein territorium en een geringe bevolkingsomvang tot het midden van de achttiende eeuw als speler van formaat op het Europese politieke toneel meedoen. Met haar dissertatie mengt Griet Vermeesch zich in dit debat.